

2011 - ΕΤΟΣ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

Ὁ μπαρμπα - Ἀλέξανδρος
τῆς Ἑλλάδας
καὶ τῆς Ὁρθοδοξίας

Ἀφιέρωμα στὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντην (ς')

**Ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης
ἀπέναντι στὸν Ἀπόστολο Μακράκη(*)**

τοῦ κ. Μάριου Μπέγζου
Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Εφέτος (2001) συμπληρώνονται 150 χρόνια ἀπὸ τὴν γέννηση τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη (4.3.1851) καὶ 90 ἔτη ἀπὸ τὴν κοίμησή του (1911). Οἱ ἐπέτειοι χρησιμεύουν στὴν ἀνάμνηση ὄχι μόνο τοῦ παρελθόντος ἀλλὰ καὶ τοῦ μέλλοντος ὅλων μας, ἀφοῦ τὰ ἐρωτήματα παραμένουν, μολονότι οἱ ἀπαντήσεις ἀλλάζουν.

Ὁ Σκιαθίτης διηγηματογράφος ἐνσαρκώνει μιὰ στάση ζωῆς ποὺ συνεχίζει νὰ εἶναι ἐπίκαιρη καὶ ζωτική. Τὴ σημασία τῆς προσφορᾶς του μποροῦμε νὰ τὴν ἀντιληφθοῦμε καλύτερα, ἂν τὸν συγκρίνουμε μὲ ἕναν ἄλλο ρηξικέλευθο χριστιανὸ διανοούμενο τῆς ἐποχῆς του, τὸν Σίφνιο λόγιο Ἀπόστολο Μακράκη (1831-1905), ποὺ ἀντιπροσωπεύει μιὰν ἐντελῶς ἀλλιώτικη ἀντίληψη γιὰ τὴν ἐκκλησία καὶ τὸν νεοελληνισμό. Ἀνάμεσα στὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη καὶ στὸν Ἀπόστολο Μακράκη ὑφίστανται πάρα πολλές διαφορές.

Μιὰ πρώτη διαφοροποίηση μεταξὺ Παπαδιαμάντη καὶ Μακράκη ποὺ μὲ ἔμφαση ἐπισημαίνεται ἀπὸ τὸ Σκιαθίτη μας εἶναι ἡ ἀπόσταση ποὺ χωρίζει τὸ μακρακισμό ἀπὸ τὸ φιλοκαλικὸ κίνημα ἀναγέννησης τῆς Ὁρθοδοξίας στὸ 18ο-19ο αἰ. γνωστὸ μὲ τὴ μειωτικὴ ἐπωνυμία «Κολλυβάδες», ποὺ ἀναφάνηκε στὸ Ἅγιον Ὄρος μὲ ἡγήτορα τὸν ἅγιο Νικόδημο τὸν Ἁγιορείτη καὶ συνίστατο στὴν ἀναβίωση τῆς ὀρθόδοξης πατερικῆς παράδοσης μὲ ἐπίκεντρο τὴ μελέτη τῆς «Φιλοκαλίας» καὶ

ὄρατὸ ἀναγνωριστικὸ σημεῖο τῆ συχνῆ συμμετοχῆ τῶν πιστῶν στὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας.

Οἱ ἀντίπαλοι τῆς φιλοκαλικῆς ἀγιορειτικῆς κίνησης κατασκευοφάντησαν τοὺς πρωτεργάτες αὐτῆς τῆς πρωτοβουλίας κάνοντας κατάχρηση τῆς συνήθειας νὰ τηρεῖται πιστὰ ἡ λατρευτικὴ παράδοση τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ νὰ μὴ τελοῦνται μνημόσυνα τὴν Κυριακῇ, ἡμέρα ἀνάστασης, παρὰ μόνο τὸ Σάββατο, ἡμέρα μνήμης τῶν νεκρῶν καὶ προσφορᾶς κολλύβων στὸ ναό. Ἔτσι ἐπινοήθηκε τὸ περιπαικτικὸ παρωνύμιον «Κολλυβάδες» ἀπὸ τὴ δῆθεν νομιζόμενη τυπολατρικὴ προσκόλλησις στὰ «κόλλυβα», ἐνῶ στὴν πραγματικότητά πρόκειται γιὰ ρωμαλεὸ ἐκκλησιαστικὸ κίνημα ἀνακαίνισις μετὰ τὴ «Φιλοκαλία» τῶν νηπτικῶν πατέρων τῆς μυστικῆς θεολογίας τῆς Ὁρθοδοξίας. Κατάλοιπα τῶν καταδιωγμένων «Κολλυβάδων» βρῆκαν καταφύγιον στὴ Σκιάθου, ποὺ κατὰ μίαν εὐστοχὴ παρατήρησιν τοῦ Τάκη Παπατσώνη¹ εἶναι ἡ σκιά τοῦ Ἰθῶνα (Σκιάθος; Σκιά τοῦ Ἰθῶνος; Σκί-Ἰθῶνος).

Ἔτσι ὁ Παπαδιαμάντης τρέφεται ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξον παράδοσιν στὴ φιλοκαλικὴ τῆς ἐκδοχῆ μετὰ τὴν ὁποία κρίνει, συγκρίνει καὶ κατακρίνει τὸ μακρακισμὸν. Ἀπέναντι στὸν δυτικὸν, προτεσταντικὸν καὶ εὐσεβιστικὸν Μακράκη² ὀρθώνεται ὁ ἀνατολικὸς, ὀρθόδοξος καὶ φιλοκαλικὸς Παπαδιαμάντης. Ἰδιαιτέρως ἀποκαλυπτικὸς εἶναι ὁ κοσμοκαλόγερός μας στὴ νεκρολογία τοῦ συντοπίτη τοῦ ἱερομονάχου πατρὸς Διονυσίου, τὸν ὁποῖο διαφοροποιεῖ ἀπὸ τὸν μακρακισμὸν καὶ τὸν τοποθετεῖ στὸν ἡσυχασμὸν τῶν φιλοκαλικῶν τῆς Ὁρθοδοξίας. Μάλιστα ὑπογραμμίζει ὁ ἅγιός μας γιὰ τοὺς Κολλυβάδες ὅτι «τὸ σκωπτικὸν ἐπίθετον ἀναξίως ἐδόθη αὐτοῖς ὑπὸ φθονερῶν τοῦ μοναστικοῦ βίου ἀπτήνων [μὴ δυναμένων νὰ πετάξωσιν, ὡς μὴ ἐχόντων περὰ]»³ καὶ σημειώνει ἐπιπροσθέτως ὅτι «ἐκ τῶν Κολλυβάδων ἦσαν ἐκ τῶν παλαιῶν λογίων πατέρων ὁ Κορίνθου Μακάριος, ὁ Νοταρᾶς, ἅγιος τιμώμενος, Ἰθανάσιος ὁ Πάριος καὶ Νικόδημος ὁ πολυγραφώτατος, ὁ Κύριλλος, ὁ Ἡλίας, ὁ Ἀρσένιος καὶ ἄλλοι ἐνάρετοι πατέρες»⁴.

Σὲ ἄλλη συνάφεια δηλώνει ρητὰ ὅτι ὁ Μακράκης ἐπιχείρησε νὰ ἀπομιμηθεῖ τὰ «κολλυβάδικα» ἔθιμα γιὰ τὴν συχνῆ θεία μετάληψιν, ἀλλὰ χωρὶς καμμιά ἐπιτυχία, διότι πρόκειται γιὰ ξηρὸ τυπολατρικὸν, ἐπιδερμικὸν μιμητισμὸν: «ὁ ἐν λόγῳ διδάσκαλος “Μακράκης”, αὐτὸς μᾶλλον εἶχεν ἀκολουθήσει τινὰ τῶν παλαιῶν ἐθίμων μοναστικῆς τινὸς

κοινότητα, λίαν ἀρχαιοπρεπούς, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκον οἱ ἀσκηταὶ οὗτοι. Οὕτω συνέπεσαν ἐν μέρει εἰς τὰς δοξασίας»⁵. Ἐξηγεῖ τὴν μακρακικὴ ἀποτυχία στὴν ἀπομίμηση τοῦ φιλοκαλικοῦ ἀνανεωτικοῦ κινήματος μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: «Παρὰ τῶν Κολλυβάδων τούτων ἠθέλησε καὶ ὁ κ. Μακράκης νὰ μιμηθῆ τινὰ ἔθιμα, ὡς τὸ τῆς συχνῆς μεταλήψεως καὶ ἄλλα, καὶ ἀπέτυχεν, ὡς εἰκός. Διότι δὲν ἐδόθη εἰς κοσμικοὺς ἀνθρώπους νὰ μιῶνται τὰ ἔθιμα τῶν ἀσκητικῶν ἐκείνων ἀνδρῶν, τῶν ἐν ἀμέμπτῳ πολιτείᾳ διαγόντων, οὐδ' ἔξεστιν εἰς τοὺς ἐν τῇ τύρβῃ τοῦ κόσμου βιοῦντας νὰ παρῶδῶσι τὰ σεμνὰ καὶ ὑψηλὰ ἐκεῖνα πράγματα»⁶.

Γιὰ τὸν Σκιαθίτη διηγηματογράφο ὁ Σίφνιος λόγιος φέρεται σὰν προτεστάντης κι ὄχι ὡς ὀρθόδοξος. Παρόλα τὰ καλὰ ποὺ τοῦ ἀναγνωρίζει τόσο στὶς προθέσεις ὅσο καὶ στὸ ἦθος, ὥστόσο μὲ τρόπο ἀνυποχώρητο ὁ Παπαδιαμάντης μέμφεται τὸν Μακράκη γιὰ προτεσταντισμὸ⁷ καὶ μάλιστα κατ' ἐπανάληψη στὰ ἔργα του. Ὁ κοσμοκαλόγερος τῆς λογοτεχνίας μας ἀπορρίπτει τὸν μακρακισμὸ μὲ τὴν ὀργίλη ἀποστροφή: «Τί καινοτομῖαι, τί ξενισμοί, τί λεσχηνεῖαι [κενολογία, φλυαρία] εἶναι αὐτά; Προτεστάνται εἴμεθα ἡμεῖς ἐδῶ;»⁸.

Στὴν ἐπιστολογραφία του μάλιστα ὁ Παπαδιαμάντης γίνεται σαφέστερος καὶ δριμύτερος: «Ἡ οὐσία τοῦ προτεσταντισμοῦ δὲν ἔγκειται τόσον ἐν τῇ μὴ τιμῇ τῶν εἰκόνων καὶ τῶν λειψάνων, ὅσον ἐν τῇ ἀπορρίψει τοῦ κύρους τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, τῶν Πατέρων καὶ τῆς παραδόσεως, ἐν τῇ ἀπολύτῳ ἐλευθερίᾳ τοῦ ἐρμηνεύειν ἕκαστον τὰς Γραφάς, ὅπως ἂν αὐτῶ ἀρέσκη. Τοῦτο δὲ ἀκριβῶς πράττει καὶ ὁ κ. Μακράκης, ὅστις περιέρχεται τὰς πόλεις καὶ τὰ χωρία ἐρμηνεύων κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ φαντασίαν τὰς Ἱερὰς Γραφάς, ἄνευ κύρους, ἄνευ ἀδείας καὶ ἐγκρίσεως ἐκκλησιαστικῆς»⁹.

Ἡ ἀπτή καὶ ὀρατὴ διαφοροποίηση τοῦ ὀρθοδόξου καὶ τοῦ προτεσταντικοῦ στοιχείου ἐντοπίζεται στὴν ὀριοθέτηση τοῦ κοινωνικοῦ καὶ τοῦ ἀτομικοῦ παράγοντα. Ὁ προτεσταντισμὸς εἶναι ἓνας θρησκευτικὸς ἀτομικισμὸς, ὅπου τὸ ἄτομο ἔχει ἀπόλυτη προτεραιότητα, προηγεῖται ὁ ἰδιώτης πιστὸς καὶ ὄλος ὁ βίος ἐξατομικεύεται. Ἀντιθέτως στὴν Ὀρθοδοξία πρυτανεύουν τὸ κοινωνικὸ, τὸ κοινοτικὸ καὶ τὸ κοινοβιακὸ στοιχεῖο. Ἡ ἐκκλησία κατανοεῖται ὡς σῶμα Χριστοῦ καὶ ὄχι ὡς σωματεῖο χριστιανῶν. Ἡ καταστατικὴ πράξις τῆς ἐκκλησίας, ἡ θεία εὐχαριστία, λέγεται καὶ εἶναι «θεία κοινωνία», γι' αὐτὸ ἤδη στὴν πρωτοχριστιανικὴ παράδοση διακηρυσσόταν ἡ πεποίθησις:

«unus christianus, nullus christianus», δηλαδή «ένας χριστιανός ἴσον κανένας χριστιανός».

Τέτοια ἀκριβῶς ὀρθόδοξη ἐκκλησιαστικὴ αὐτοσυνειδησία ἀντιτάσσει ὁ Παπαδιαμάντης στὸν Μακράκη, τὸν ὁποῖο ἔχει κατηγορήσει γιὰ προτεσταντικὴ κακοδοξία, καὶ ὀριοθετεῖ τὴν δική του ἐκκλησιαστικὴ ὀρθοδοξία μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: «Ἐγὼ εἶμαι τέκνον γνήσιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐκπροσωπούμενης ὑπὸ τῶν ἐπισκόπων τῆς. Ἐὰν δὲ τυχὸν πολλοὶ τούτων εἶναι ἀμαρτωλοί, ἀρμοδία νὰ κρίνη εἶναι μόνον ἡ Ἐκκλησία, καὶ μόνον τὸ ἄπειρον ἔλεος τοῦ Θεοῦ ἡμεῖς πρέπει νὰ ἐπικαλώμεθα. Τὸ κύρος καὶ τὴν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας ἡμεῖς δὲν τὰ συγγέομεν μὲ τὰς ἀμαρτίας τῶν προσώπων, καθὼς οἱ παρασυνάγωγοι σεῖς»¹⁰.

Γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη ἡ ἐκκλησία εἶναι Σῶμα Χριστοῦ, ἐνῶ γιὰ τὸν Μακράκη αὐτὸ ποῦ προέχει καὶ μέλλει νὰ σώσει τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν ἀνθρωπότητα, τὸν χριστιανισμό καὶ τὸν ἑλληνισμό μαζί, εἶναι ἓνα σωματεῖο χριστιανῶν, γι' αὐτὸ ἄλλωστε ὁ ἴδιος διὰ βίου προέβαινε στὴν ἴδρυση πολλῶν καὶ ἀλλεπάλληλων σωματείων θρησκευτικοῦ ἢ πολιτικοῦ προσανατολισμοῦ¹¹.

Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ὁμως ἡ ἐκκλησία διαφθείρεται: τὸ Σῶμα Χριστοῦ καταντᾷ σωματεῖο χριστιανῶν. Ἔτσι καταργεῖται ἡ ἐκκλησιαστικότητα καὶ ἀναφύεται ἡ παραεκκλησιαστικότητα. Ἡ σχέση τῆς ἐκκλησίας μὲ τὴν παραεκκλησιαστικὴ θρησκευτικὴ ὀργάνωση εἶναι εὐθέως ἀνάλογη μὲ τὴν σχέση τοῦ κράτους καὶ τοῦ παρακράτους, τῆς παιδείας καὶ τῆς παραπαιδείας, τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς παραοικονομίας, τοῦ σώματος καὶ τοῦ σωματείου, τῆς ὀρθοδοξίας καὶ τῆς ἑτεροδοξίας, τοῦ φιλοκαλικοῦ ἡσυχασμοῦ καὶ τοῦ προτεσταντικοῦ εὐσεβισμοῦ, δηλαδή τῆς ἐκκλησιαστικότητας καὶ τῆς θρησκευτικότητας.

Ἡ συγκεκριμένη διαφορὰ ἐντοπίζεται στὴν προτεραιότητα: ποιὸς προηγεῖται; ὁ Χριστὸς ἢ ὁ χριστιανός, ἡ ἐκκλησία ἢ τὸ ἄτομο; τὸ σῶμα ἢ τὸ σωματεῖο; τὸ Σῶμα τοῦ Χριστοῦ ἢ τὸ σωματεῖο τῶν χριστιανῶν; ἡ ἐκκλησιαστικότητα ἢ ἡ θρησκευτικότητα; Μὲ τὴν γλώσσα τοῦ Παπαδιαμάντη λοιπόν: «Ποῖος Μητροπολίτης, ποῖα Σύνοδος, δύναται ποτὲ ν' ἀναγνωρίσῃ τὸν κ. Μακράκην ὡς ὀρθόδοξον, ἐὰν οὗτος δὲν προσέλθῃ ἀπλῶς καὶ καθαρῶς, ἐν ταπεινώσει, ἄνευ σοφισμάτων καὶ ἄνευ ὑστεροβουλίας, ἐὰν δὲν προσπέσῃ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν νὰ εἶπῃ τὸ ἥμαρτον, ν' ἀποπτύσῃ τὸ τρισύνθετον καὶ πᾶσαν ἄλλην

κακοδοξίαν, καὶ νὰ εἶπῃ ὅτι μετανοεῖ εἰλικρινῶς; Ὡς ἴσος πρὸς ἴσῃν τολμᾷ νὰ διαπραγματεύεται πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν, ἢ ἔτι θρασύτερον, ὡς θεραπαινίδα θέλει νὰ τὴν μεταχειρισθῆ ὁ ἀγχίστροφος [εὐκίνητος, εὐμετάβολος, ἄστατος] διαλεκτικός, ὁ πολὺπλαγκτος [σφάλλων πολὺ] ἀγορητής, ἀξιῶν, ἵνα ἡ Ἐκκλησία αὐτῆ, καὶ ὄχι ὁ Μακράκης, ὁμολογήσῃ ὅτι ἔσφαλε νὰ τὸν ἀποκηρύξῃ. Οἶον ἐξαίσιον πτώμα! Οἶος κρημνός! Ἐν ὅμως λησιμονεῖ ὁ πολὺστροφος λογοκόπος, τὸ ὅτι οἱ Ἄρειοι καὶ οἱ Ἀπολλινάριοι καὶ οἱ Ὠριγένειοι ἦσαν πολλοὶ αὐτοῦ εὐφραδέστεροι καὶ λογιώτεροι καὶ ἐπιφανέστεροι... Ἄλλ' εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἄτακτος εἶναι ὁ κ. Μακράκης, ὅστις δὲν πείθεται εἰς τὴν Ἐκκλησίαν»¹².

Μὲ τέτοια ἐκκλησιολογικὴ λογικὴ ὀρθόδοξης αὐτοσυνειδησίας ὁ Σκιαθίτης ἅγιος τοῦ αἰῶνα μας γράφει γιὰ τὸν Σίφνιο «Σωκράτη τοῦ 19ου αἰῶνα» τὰ ἐξῆς: «πᾶς χριστιανὸς ὀφείλει νὰ πειθαρχῆ εἰς τοὺς ὁρατοὺς ἀντιπροσώπους τῆς Ἐκκλησίας, εἴτε ἁμαρτωλοὶ εἶναι οὗτοι εἴτε ἅγιοι, καὶ νὰ μὴ πλησιάζῃ εἰς τὸν Μακράκη. Ἄλλως, θὰ ἦτον ἀναρχία καὶ τίποτε ἄλλο»¹³. Σὲ ἄλλη πάλι συνάφεια διαδηλώνει τὶς ἀπόψεις του μὲ ἐμφαντικότερο τρόπο: «Τὸ βῆμα τῆς ἐκκλησίας δὲν εἶναι, ὅπως τὸ βῆμα τὸ δικανικόν, τὸ βῆμα τὸ πολιτικόν, ὅπου ὑπάρχουν ρήτορες καὶ ἀντιρρήτορες... Τὸ ἐκκλησιαστικὸν βῆμα -ὁ ἄμβων- εἶναι αὐστηρόν, ἀποκλειστικόν, αὐθεντικόν. Εἷς μόνος ὁμιλεῖ. Ὑποτίθεται, ὅτι λέγει, ὄχι δεδομένα, ἀλλὰ συμπεράσματα, παραδεδεγμένα, ἀναμφισβήτητα, δόγματα. Δὲν ἐπιτρέπονται ἐκεῖ αἱ αὐτοσχέδιοι ἀνοησίαι. Διὰ τοῦτο ὁ εἷς ἐκεῖνος πρέπει νὰ εἶναι χρισμένος ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν· ὀφείλει νὰ εἶναι τὸ στόμα τῆς ἐκκλησίας, ἐπειδὴ συζήτησις δὲν ἐπιτρέπεται, οὔτε δευτερολογία, οὔτε διακοπή. Ἀνάγκη ἄρα νὰ εἶναι κληρικός»¹⁴.

Τὸ φάντασμα τοῦ Μακράκη καὶ ἡ σκιά τοῦ Παπαδιαμάντη μέλλουν νὰ παραμένουν διαρκῶς μαζί μας σὲ κάθε τίμια ἀναζήτησις τῆς ἀλήθειας τοῦ γένους μας σὲ κάθε τύπο καὶ σὲ κάθε καιρὸ. Ἡ ἐπιλογὴ ὑπὲρ τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου ἀποτελεῖ προσωπικὴ ἐπιλογὴ καθενὸς μας καὶ συλλογικὴ εὐθύνη ὅλων μας.

(*) Πηγή: <http://www.alopsis.gr/modules.php?name=News&file=article&sid=919>

1. Τ. Παπατσώνης, Άσκησις στὸν Ἄθω, Ἀθήνα 1963 (1984), 14.
2. Λ. Μπράνγκ, Τὸ Μέλλον τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὸν Ἰδεολογικὸ Κόσμο τοῦ Ἀ. Μακράκη, Ἀθήνα 1997, 111: «Ὁ Μακράκης... ἀναδεικνύεται τελικὰ ἀντι-ἡσυχαστικὸς».
3. Ἀ. Παπαδιαμάντης, Ἄπαντα (ἐπιμ.) Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος, 5 τόμοι, Ἀθήνα 1981-1988, τόμ. Ε', σελ. 330. Πρβλ. τὸ σχολιασμὸ τοῦ Ζ. Λορεντζάτου, Μελέτες, Ἀθήνα 1994, τόμ. Α', σελ. 235-258.
4. Στὸ ἴδιο.
5. Παπαδιαμάντης, ὁ.π., Β', 498-499.
6. Παπαδιαμάντης, ὁ.π., Ε', 330.
7. Εὔστοχα κάνει λόγο γιὰ τὸν «ὀρθόδοξο προτεσταντισμὸ» τοῦ Μακράκη ὁ π. Θεόκλητος Διονυσιάτης (στὸ Μπράνγκ, ὁ.π., 30 καὶ 28-30, ὅπου καταχώριση τῆς ἀντιμακρακικῆς τοποθέτησης τοῦ π. Φιλοθέου Ζερβάκου).
8. Παπαδιαμάντης, ὁ.π., Δ', 148.
9. Παπαδιαμάντης, ὁ.π., Ε', 163.
10. Παπαδιαμάντης, ὁ.π., Ε', 165. Πρβλ. παλαιότερη μελέτη μας: Μ. Μπέζος, «Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης καὶ Ἀπόστολος Μακράκης: “Ἀειπλάνητος Διδάχος” ἢ “Κοσμοκαλόγερος”»; Νέα Κοινωνιολογία, τχ. 27 (Ἄνοιξη 1999), 32-42, πὺ ἀφορμήθηκε ἀπὸ προφορικὴ ὑπόδειξη τοῦ ποιητῆ Δημήτρη Κοσμόπουλου γιὰ τὴν ἀντιστικτικὴ σχέση Παπαδιαμάντη-Μακράκη.
11. Πρβλ. Μπράνγκ, ὁ.π., 313 ἐπ., ἰδ. 327, ὅπου διασύνδεση τοῦ μακρακισμοῦ μὲ τὶς μετέπειτα παραεκκλησιαστικὰς ὀργανώσεις («Ἀδελφότητες Θεολόγων») στὴν ἐλλαδικὴ ἐκκλησία μὲ πρωτεργάτη τὸν ἀρχιμανδρίτη π. Εὐσέβιο Ματθόπουλο (1849-1929), ἀρχικὰ ὀπαδὸ τοῦ Ἀπ. Μακράκη καὶ μετὰ (μετὰ τὴν ἀποσκίρτησή του ἀπὸ τὸν μακρακισμὸ) ἰδρυτῆ τῆς «Ζωῆς» (1907). Πρβλ. Χ. Γιανναῶς, Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ Νεώτερη Ἑλλάδα, Ἀθήνα 1992, 348, ἐπ., 359: «Ἡ πρώτη ἐξωεκκλησιαστικὴ ὀργάνωση στὴν Ἑλλάδα ἰδρύεται τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1876 ἀπὸ τὸν Ἀπόστολο Μακράκη». Βλ. τὴν διδακτορικὴ διατριβὴ στὸ Τμῆμα Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Θεολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (μὲ ἐπιβλέποντα καθηγητὴ τὸν π. Θεόδωρο Ζήση) τοῦ Ἐμμ. Καραγεωργουδῆ, Χριστιανισμὸς καὶ Πολιτικὴ κατὰ τὸν Ἀπόστολο Μακράκη, Θεσσαλονίκη 1992, ἰδ. σελ. 105 ἐπ., ὅπου τεκμηριώνεται ἡ «μακρακικὴ» γενεαλόγησις τοῦ κινήματος «Χριστιανικὴ Δημοκρατία» καὶ τῶν ὀργανωσιακῶν πρωτοβουλιῶν τοῦ Αὐγουστίνου Καντιώτη.
12. Παπαδιαμάντης, ὁ.π., Ε', 164.
13. Παπαδιαμάντης, ὁ.π., Γ', 576.
14. Παπαδιαμάντης, ὁ.π., Δ', 148.